

Brytyjska ustawa *Proscription Act* z 1746 r. jako forma reakcji na działalność ruchu jakobitów w XVIII-wiecznej Szkocji

Przedmiotem niniejszego opracowania jest próba ukazania reakcji ustawodawcy brytyjskiego na ostatnie powstanie jakobitów – zwolenników zdeponowanej w 1688 r. szkockiej dynastii Stuartów. Ustawa z 1746 r. zmierzała do pozbawienia Stuartów zaplecza ludzkiego dla kolejnych działań zbrojnych, uderzała bowiem w strukturę klanową, będącą ważnym elementem szkockiego społeczeństwa, szczególnie w północnej części kraju. Jak wskazuje A.H. Millar, ustawa zmierzała do pozbawienia poczucia przynależności do klanu poprzez pozbawienie Szkotów prawa do noszenia tradycyjnego stroju¹ oraz posiadania uzbrojenia². Okres rebelii jakobiczkiej jest niewątpliwie jednym z okresów przejściowych w historii Szkocji, zbiega się bowiem z końcem prób powrotu do odrębności ustrojowej Szkocji oraz zmierzchem tradycyjnego szkockiego systemu klanowego.

Podpisanie aktu zjednoczeniowego (*Act of Union*) w dniu 6 marca 1707 r. doprowadziło do likwidacji szkockiego parlamentu i połączenia legislatur obu królestw w nowy, brytyjski parlament obradujący w Londynie. Mimo gwarancji szeregu odrębności utrata właśnie tego elementu suwerenności w połączeniu z kolejnymi działaniami zacieśniającymi relacje między oboma królestwami oraz istniejącymi wcześniej zaszczościami³ stworzyła podłoże pod nowy konflikt szkocko-angielski. Zarzewiem po-

¹ O kulturowym znaczeniu kiltu oraz innych elementów tradycyjnego szkockiego stroju dla budowania szkockiej tożsamości od jego zakazania w 1746 r. do wkroczenia ubranych w niego regimentów piechoty do Brukseli w 1815 r., po pokonaniu wojsk napoleońskich: M.P. Dziennik, *Whig Tartan: Material Culture and its use in the Scottish Highlands 1746-1815*, „Past & Present” 2012, vol. 217, s. 117-147.

² A.H. Millar, *Note on the Proclamation for Disarming of the Highlands in 1746.*, „Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland” 1895-96, vol. 30, s. 210.

³ Opór szkockiego społeczeństwa, szczególnie mieszkańców *Highlands* budziła kwestia rządów protestantów Wilhelma Orańskiego i Marii Stuart, którzy na skutek Chwalebnej Rewolucji z 1688 r. zasiedli na tronie angielskim w miejsce zdeponowanego Jakuba VII.

wstania stała się śmierć królowej Anny⁴ w 1714 r., w której to sytuacji Szkoci widzieli ponowną możliwość osadzenia na tronie przedstawiciela dynastii Stuartów. Rebelia wybuchła 26 sierpnia 1715 r., jednak na skutek błędów dowódców szkockich, którzy nie potrafili wykorzystać elementu zaskoczenia, zakończyła się wraz z ucieczką Jakuba Edwarda Stuarta do Francji w lutym 1716 r.⁵

Konsekwencją powstania z roku 1715 była egzekucja części przywódców oraz zesłanie znacznych grup rebeliantów do prac na królewskich plantacjach znajdujących się w angielskich koloniach położonych w Ameryce Północnej. Wprowadzono również pierwszą ustawę zmierzającą do rozbrojenia Szkotów – *Proscription Act* z 1716 r.⁶, której ubocznym skutkiem była rozbudowa sieci dróg i garnizonów dokonana przez generała Geорга Wade’a – wojskowego gubernatora w Szkocji⁷. Co ciekawe, ustawa swoim zakresem zastosowania objęła także te klany, które w czasie powstania pozostały lojalne królowi z dynastii hanowerskiej, jednak w ich przypadku zwrot broni związany był z zapłatą odszkodowania. Jednocześnie wprowadzono zmianę w systemie podatkowym, zmieniając daniny o charakterze świadczeń polegających na pełnieniu straży przez niektóre klany na świadczenia o charakterze pieniężnym⁸. Ustawa z 1716 r. została uzupełniona w 1726 r.⁹ rozwiązaniami precyzującymi egzekucje zakazu posiadania broni. Urzędnicy królewscy otrzymali upoważnienie do wzywania indywidualnych osób, a nawet całych klanów, do złożenia broni w określonym czasie i miejscu¹⁰.

Historia drugiego powstania, z 1745 r., ma wiele cech zbieżnych z wcześniejszym powstaniem. Syn Jakuba Edwarda, Karol Edward nazywany też Karolem III lub Bonnie Prince Charlie’em ląduje w Szkocji w sierpniu 1745 r., po czym organizuje armię spośród klanów. Początkowe sukcesy militarne zostają zmarnotrawione, a Anglicy po pierwszym szoku reorganizują armię i zadają jakobitom druzgocącą klęskę 16 kwietnia 1746 r. pod Culloden, zaś niedoszły pretendent ucieka do Francji¹¹.

Król Jerzy II, mając świadomość, że uzbrojone szkockie klany stanowią potencjalne źródło kolejnych insurekcji wszczynanych w imię restauracji Stuartów, po-

⁴ Parlament brytyjski starał się już wcześniej zaradzić ryzyku bezpotomnej śmierci królowej, która mogłaby doprowadzić do powrotu na tron katolickich monarchów. W tym celu ustawy o następstwie tronu z 1701 r. – Act of the Settlement (12 i 13 Will 3 c. 2) poprzez wprowadzenie zmian do linii sukcesji, umożliwiającą objęcie tronu przez potomków Zofii Doroty, wnuczki Jakuba I.

⁵ F. Maclean, *Scotland. A Concise History*, London 2000, s. 160.

⁶ 1 Geo. 2, c. 54.

⁷ F. Maclean, *op. cit.*, s. 164.

⁸ N.J. Johnson, D.B. Kopel. G.A Mocsary, M.P. O’Shena, *Firearms Law and the Second Amendment: Regulation, Rights and Policy*, New York 2018, s. 147.

⁹ 11 Geo. 1, c. 26.

¹⁰ N.J. Johnson, D.B. Kopel. G.A Mocsary, M. P, O’Shena, *op. cit.*, s. 147-148.

¹¹ F. Maclean, *op. cit.*, s. 171.

stanawia podjąć kolejną próbę rozbrojenia Szkotów, łączącą dotychczasowe i nowe rozwiązania oraz skuteczną ich egzekucję.

Ustawa będąca przedmiotem niniejszego opracowania¹² składa się z 21 ustępów, które można podzielić na następujące części: część wstępną przedstawiającą zakres przedmiotowy i terytorialny ustawy (I ustęp wraz z częścią II), przepisy materialne dotyczące zakazu noszenia i posiadania broni wraz z grozącymi za nie sankcjami (ustępy II-VI), przepisy wykonawcze w zakresie wezwań, przeszukań oraz immunitetów dla podmiotów dokonujących tych czynności (ustępy VII-XIV), przepis określający czas obowiązywania ustawy (ustęp XV), przepis zakazujący noszenia tradycyjnego stroju szkockiego (ustęp XVI), przepisy dotyczące sanacji niedopełnień obowiązków urzędników królewskich w czasie rebelii (ustępy XVII-XIX) oraz przepisy w zakresie obowiązków nauczycieli oraz opiekunów dzieci (ustępy XX-XXI). Ustawa ma więc charakter przede wszystkim penalny, posługuje się zarówno formą zakazów, jak i nakazów konkretnych zachowań, wskazując również konsekwencje prawne ich złamania bądź niedochowania. Dopiero w drugim rzędzie ujawnia się porządkujący charakter ustawy, zmierzający do usunięcia skutków powstania.

Pierwszy ustęp analizowanej ustawy zawiera obszerną pełną nazwę aktu¹³, która ukazuje nam zasadnicze cele ustawy. Głównym celem ustawy jest wspomniane już rozbrojenie Szkotów oraz zakazanie im używania tradycyjnego stroju szkockiego. Jednocześnie ustawa zmierza do sanowania części skutków rebelii poprzez dokonanie rekompensat na rzecz tych obywateli brytyjskich, którzy pozostali wierni królom z dynastii hanowerskiej w trakcie powstania jakobickiego z 1746 r. Ustawa przewiduje także zwolnienie z odpowiedzialności urzędników królewskich, którzy nie mogli wypełniać swoich obowiązków w trakcie trwania rebelii, jak również sędziów, którzy nie przeprowadzili sesji sądowej w maju 1746 r. W końcu zaś ustawa zmierza do zabezpieczenia przed ponownym rozpoczęciem zbrojnej rebelii nie tylko w aspekcie materialnym poprzez odebranie zgromadzonych zapasów uzbrojenia, ale również przez zwalczanie postaw jakobickich u kolejnych pokoleń Szkotów, do

¹² Ustawy Parlamentu Brytyjskiego oznaczane są poprzez wskazanie panującego, roku jego panowania, w którym rozpoczęła się sesja parlamentu, oraz numeru ustawy według kolejności ich przyjmowania na danej sesji. Dlatego też omawiana ustawa, która przyjęta została jako trzydziesta dziewiąta ustawa w trakcie sesji rozpoczynającej się w dziewiętnastym roku panowania króla Jerzego II, oznaczona jest jako „19 Geo. 2, c. 39”. Autor niniejszego opracowania będzie posługiwał się oryginalnym cytowaniem aktu, a dla lepszego oznaczenia jego poszczególnych części dodano również zapis dotyczący ustępu (*passage*, z wykorzystaniem skrótu – p.).

¹³ *Proscription Act* to nazwa zwyczajowa, czasem odnosząca się jedynie do części ustawy, która dotyczy zakazu posiadania i noszenia broni, podczas gdy ustęp XVI ustawy czasami funkcjonuje pod odrębną nazwą – *Dress Act*.

czego służyć miało zobowiązanie do złożenia przysięgi na wierność władcy przez nauczycieli i pedagogów¹⁴.

W kolejnym ustępie ustawy wskazano na *ratio legis* jej wydania. Odwołując się do wcześniejszych ustaw rozbrojeniowych z 1716 r. oraz 1725 r., ustawodawca wskazuje, że z jednej strony okazały się one nieskuteczne, bowiem obywatele wciąż posiadali znaczną ilość broni, którą wykorzystali w celu wzniesienia powstania w południowej części królestwa¹⁵, z drugiej zaś strony ustawa z 1725 r. stanowiąca uzupełnienie wcześniejszego aktu prawnego została wydana na okres 7 lat, a w konsekwencji upływu tego okresu zasadniczo brak jest podstaw prawnych dla zakazu posiadania określonych rodzajów uzbrojenia przez część obywateli brytyjskich zamieszkałych na północy wyspy¹⁶.

Ustawę wprowadzono z datą początkowo 1 sierpnia 1746 r.¹⁷ Jednocześnie A.H. Millar wskazuje, że ustawa uzyskała zgodę królewską dopiero w dniu 12 sierpnia 1746 r., co oznacza, że musiała być stosowana wstecz, do przypadków, które miały miejsce przed jej wejściem w życie¹⁸. Natomiast zgodnie z ustępem 15 ustawy rozwiązania w niej przyjęte miały obowiązywać do końca sesji parlamentarnej rozpoczętej w siódmym roku po przyjęciu ustawy¹⁹.

Podstawowym mechanizmem mającym prowadzić do spełnienia celów ustawy było wydawanie wezwań (*summons*) przez uprawnionych przedstawicieli królewskich do stawienia się w określonym miejscu i czasie w celu dobrowolnego od-

¹⁴ 19 Geo. 2, c. 39, p. 1. „An act for the more effectual disarming the highlands in Scotland; and for the more effectual securing the peace of the said highlands; and for restraining the use of the highland dress; and for further indemnifying such persons as have acted in the defence of His Majesty's person and government, during the unnatural rebellion; and for indemnifying the judges and other officers of the court of judiciary in Scotland, for not performing the northern circuit in May, one thousand seven hundred and forty six; and for obliging the masters and teachers of private schools in Scotland, and chaplains, tutors and governors of children or youth, to take the oaths to his Majesty, his heirs and successors, and to register the same”.

¹⁵ 19 Geo. 2, c. 39, p. 2 „[...] and whereas many persons within the said bounds and shires still continue possessed of great quantities of arms, and there, with a great number of such persons, have lately raised and carried on a most audacious and wicked rebellion against his Majesty, in favour of a popish pretender, and in prosecution thereof did, in a traitorous and hostile manner, march into the southern parts of this kingdom, took possession of several towns, raised contributions upon the country, and committed many other disorders, to the terror and great loss of his Majesty's faithful subjects, until, by the blessing of God on his Majesty's arms, they were subdued: now, for preventing rebellion, and traitorous attempts in time to come, and the other mischiefs arising from the possession or use of arms, by lawless, wicked, and disaffected persons inhabiting within the said several shires and bounds [...]”.

¹⁶ 19 Geo. 2, c. 39, p. 2 „[...] and whereas the said act of the eleventh year of his late Majesty being, so far as it related to the disarming of the highlands, to continue in force only during the term of seven years, and from thence to the end of the next session of parliament, is now expired [...]”.

¹⁷ 19 Geo. 2, c. 39, p. 2. Zgodnie z treścią przepisu wprowadzającego ustawę, zaczęła ona obowiązywać od dnia 1 sierpnia 1746 r.

¹⁸ A.H. Millar, *op. cit.*, s. 210.

¹⁹ 19 Geo. 2, c. 39, p. 15 „[...] And be it further enacted by the authority aforesaid, That the above provisions in this act shall continue in force for seven years, and from thence to the end of the next session of parliament, and no longer”.

dania uzbrojenia, które mogło zostać wykorzystane w celach wojskowych (*warlike weapons*)²⁰. Zebrana w ten sposób broń miała następnie być usunięta przez urzędników królewskich²¹.

Wezwanie mogło dotyczyć poszczególnych osób lub całych grup poprzez określenie terytorium i zobowiązanie wszystkich osób na nim mieszkających do oddania uzbrojenia²². Zastosowanie się do wezwania w sposób oczywisty zwalniało z odpowiedzialności przewidzianej w ustawie, natomiast po upływie tego terminu każdej osobie, o której wiarygodny świadek zaświadczy, że po terminie wynikającym z wezwania posiadała broń lub widziano ją dzierżącą broń, groziła odpowiedzialność karna²³. Procedura dokonywania wezwań została opisana poniżej, w części dotyczącej przepisów wykonawczych, zaś A.H. Millar wskazuje na wielką skrupulatność w przygotowaniu samych wezwań – były one drukowane masowo, a dane osób lub opis miejsc, których terytorialnie dotyczyło wezwanie, były następnie uzupełniane ręcznie²⁴.

Odpowiedzialność karna groziła nie tylko osobie posiadającej broń, ale również tej, która ukrywała broń w domu lub budynkach gospodarczych. Ustawa szeroko formułowała katalog osób odpowiedzialnych z tego tytułu, za czyn odpowiadał bowiem nie tylko właściciel lub posiadacz budynku, ale także jego najemca. Źródłem odpowiedzialności było wezwanie skierowane do nich imiennie bądź też gdy budynek, w którym znaleziono broń, był położony na terenie, dla którego ogłoszono generalne wezwanie do oddania broni²⁵. Osoby oskarżone o ukrywanie broni mogły zwolnić się z odpowiedzialności, jeżeli złożyły stosowną przysięgę lub przedstawiły dowody poświadczające, że broń ukryto na terenie ich nieruchomości bez ich wiedzy i przyzwolenia²⁶.

²⁰ Ustawa nie definiuje, o jakie rodzaje broni chodziło, ale można się posłużyć w tym celu katalogiem znajdującym się w ustawie z 1725 r., który do takich kategorii broni zaliczał pałasze, tarcze, różnego rodzaju sztylety oraz broń palną.

²¹ 19 Geo. 2, c. 39, p. 2.

²² 19 Geo. 2, c. 39, p. 2 „[...] thereby commanding and requiring all and every person and persons therein named, or inhabiting within the particular limits therein described, to bring in and deliver up, at a certain day, in such summons to be prefixed, and at a certain place therein to be mentioned, all and singular his and their arms and warlike weapons [...]”.

²³ 19 Geo. 2, c. 39, p. 2 „[...] if any person or persons in such summons mentioned by name, or inhabiting within the limits therein described, shall, by the oaths of one or more credible witness or witnesses, be convicted of having or bearing any arms, or warlike weapons, after the day prefixed in such summons [...]”.

²⁴ A.H. Millar, *op. cit.*, s. 214.

²⁵ 19 Geo. 2, c. 39, p. 3 „[...] after the day appointed by any summons for the delivery up of arms in pursuance of this act, any arms, or warlike weapons, shall be found hidden or concealed in any dwelling house, barn, out-house, office, or any other house whatsoever, being the residence or habitation of or belonging to any of the persons summoned to deliver the up arms as aforesaid, the tenant or possessor of such dwelling-house, or of the dwelling-house to which such barn, office, or out-house belongs, being thereof convicted in manner above-mentioned [...]”.

²⁶ 19 Geo. 2, c. 39, p. 3 „[...] unless such tenant or possessor, in whose house, barn, out-house, office, or other house by them possessed, such arms shall be found concealed, do give evidence, by his or her

Złamanie przepisów ustawy stanowiło źródło surowych konsekwencji prawnych. Podstawową karą była kara grzywny w wysokości 15 funtów szterlingów, zaś w przypadku jej nieuiszczenia w terminie miesiąca od orzeczenia grzywny skazany mógł zostać uwięziony²⁷. Pewnym odstępstwem od tej formy ukarania była sytuacja, w której czynu zabronionego dopuścił się mężczyzna nadający się do służby wojskowej. W takiej sytuacji skazany był wcielany do kompanii karnej wykonującej służbę wojskową na terytorium brytyjskich kolonii w Ameryce – zobowiązany był do służby wojskowej i ponosił odpowiedzialność dyscyplinarną zgodnie z brytyjskimi przepisami wojskowymi²⁸.

Jeszcze surowsza kara obowiązywała recydywistów, bowiem w przypadku ponownego złamania przepisów ustawa przewidywała konsekwencje w postaci przewiezienia na jedną z zamorskich plantacji należących do korony wraz z obowiązkiem przebywania tam przez okres siedmiu lat²⁹.

Poprzednie rozwiązania prawne dotyczące rozbrojenia Szkotów również przewidywały surowe sankcje, natomiast kluczowa okazała się niska skuteczność egzekwowania przepisów. Inaczej wyglądała sytuacja w przypadku omawianej ustawy – z jednej bowiem strony przewidywała szczegółowe przepisy wykonawcze, o czym poniżej, z drugiej zaś miała skutecznego wykonawcę w osobie generała-porucznika Humpry'ego Blanda, dowódcy sił królewskich stacjonujących w Szkocji³⁰.

making oath, or otherwise to the satisfaction of the said justices of the peace, judge ordinary, or other person authorized by his Majesty, before whom he or she shall be tried, that such arms were so concealed and hid without his or her knowledge, privity, or connivance [...]”.

²⁷ 19 Geo. 2, c. 39, p. 2 „[...] very such person or persons so convicted shall forfeit the sum of fifteen pounds sterling, and shall be committed to prison until payment of the said sum; and if any person or persons, convicted as aforesaid, shall refuse or neglect to make payment of the aforesaid sum of fifteen pounds sterling, within the space of one calendar month from the date of such conviction, it shall and may be lawful to any one or more of his Majesty's justices of the peace, or to the judge ordinary of the place where such offender or offenders is or are imprisoned [...]”.

²⁸ 19 Geo. 2, c. 39, p. 2 „[...] in case he or they shall judge such offender or offenders fit to serve his majesty as a soldier or soldiers, to cause him or them to be delivered over (as they are hereby empowered and required to do) to such officer or officers belonging to the forces of his Majesty, his heirs or successors, who shall be appointed from time to time to receive such men, to serve as soldiers in any of his majesty's forces in America; for which purpose the respective officers who shall receive such men, shall, then cause the articles of war against mutiny and desertion to be read to him or them [...]”.

Przepis w dalszej części przewidywał w przypadku dezercji karę sześciu miesięcy pozbawienia wolności oraz przewidywał możliwość ponownego uwięzienia w terminie dwóch lat od zakończenia wykonywania kary pozbawienia wolności.

²⁹ 19 Geo. 2, c. 39, p. 4 „[...] And be it further enacted by the authority aforesaid, That if any person who shall have been convicted of any of the above offences of bearing, hiding, or concealing arms, contrary to the provisions in this act, shall thereafter presume to commit the like offence a second time, that he or she being thereof convicted before any court of justiciary or at the circuit courts, shall be liable to be transported to any of his Majesty's plantations beyond the seas, there to remain for the space of seven year [...]”.

³⁰ A.H. Millar, *op. cit.*, s. 212.

Wymogi skutecznego stosowania ustawy umożliwiły przyznawanie uprawnień prawnie przynależnych do urzędu sędziego oraz sędziego pokoju na rzecz innych osób. Zgodnie z przepisem ustawy król mógł udzielić uprawnienia do poszukiwania osób podejrzanych o łamanie przepisów ustawy, jak również w zakresie ich sądzenia i skazywania³¹. Samuel Johnston, który czterdzieści lat później podróżował po Szkocji, wspomina, że choć wcześniejsze ustawy posiadały te same założenia, to jednak znacznie mniej rygorystycznie podchodzono do ich wypełniania. Tymczasem rozbrojenia mające miejsce po bitwie pod Culloden miały taką skalę, że praktycznie pozbawiły domostwa środków obrony³².

Ustawa przewidywała szereg regulacji o charakterze proceduralnym. Na pierwsze miejsce, z uwagi na konstrukcję modelu odpowiedzialności, której wymogiem jest znajomość obowiązku ustawowego wynikająca z faktu wezwania, wysuwa się właśnie problem legalności wezwania. Wezwanie do wydania broni stanowi więc z jednej strony warunek *sine qua non* odpowiedzialności karnej, z drugiej zaś gwarancję, iż żadna osoba, która o owym obowiązku nie wiedziała, nie poniesie odpowiedzialności z uwagi na swoją niewiedzę. Pierwszym wymogiem ważności wezwania jest określenie jego zakresu, który może być oznaczony dwojako – jako zakres osobowy poprzez wskazanie określonej osoby lub osób bądź miejscowo jako wskazanie określonego terytorium, dla którego wydano wezwanie³³.

Właściwym sposobem ogłoszenia wezwania³⁴ było przymocowanie tekstu wezwania do drzwi kościoła parafialnego, zaś w przypadku gdyby terytorium, na którym obowiązywać miało wezwanie, obejmowało kilka parafii, na drzwiach każdego z kościołów danego terytorium – wezwanie miało widnieć w niedzielę między godziną 10 a godziną 14, co najmniej na cztery dni przed terminem zbierania broni³⁵. Dodatkowym

³¹ 19 Geo. 2, c. 39, p. 5 „[...] And for the more effectual execution of this present act, be it further enacted by the authority aforesaid, That it shall be lawful to his Majesty, his heirs or successors, by his or their sign manual, from time to time, to authorize and appoint such persons as he or they shall think proper, to execute all the powers and authorities by this act given to one or more justice or justices of the peace, or to the judge ordinary, within their respective jurisdictions, as to the apprehending, trying, and convicting such person or persons who shall be summoned to deliver up their arms, in pursuance of this act [...]”.

³² S. Johnston, *A Journey to the Western Islands of Scotland*, London 1785, s. 206-207.

³³ 19 Geo. 2, c. 39, p. 6 „[...] That such summons notwithstanding the generality thereof, be deemed sufficient, if it express the person or persons that are commanded to deliver up their weapons, or the parishes, or the lands, limits, and bounding of the respective territories and places, whereof the inhabitants are to be disarmed as aforesaid; and that it shall be a sufficient and legal execution or notice of the said summons [...]”.

³⁴ O wadze ogłoszenia dokonanego na drzwiach kościoła jako najważniejszej formy informowania o treści ustawy, jak również o utrudnieniach związanych z dokonywaniem tego typu ogłoszeń świadczy zapis ustawy, który wskazuje, że w przypadku utrudnienia lub uniemożliwienia dokonania ogłoszenia na drzwiach kościoła wystarczające było dokonanie ogłoszenia na krzyżu handlowym (*mercat cross*).

³⁵ 19 Geo. 2, c. 39, p. 6 „[...] if it is affixed on the door of the parish church or parish churches of the several parishes within which the lands (the inhabitants whereof are to be disarmed) do lie, on any

miejszem wywieszenia wezwania na krzyżu handlowym znajdującym się w głównym mieście hrabstwa na okres ośmiu dni poprzedzających dzień zbierania broni³⁶.

Ustawa regulowała w sposób szczegółowy proces dokumentowania faktu dokonania wezwań. Osoby, które mocowały wezwania na krzyżu handlowym, zobowiązane były do złożenia przysięgi, iż owo wezwanie wisiało na siedem dni przed terminem zbiórki broni, zaś osoby, które dokonywały mocowania wezwania na drzwiach kościołów, składały przysięgę bądź to w zakresie skutecznego wypełnienia obowiązku, bądź też w zakresie przeszkód, jakie napotkały w procesie jego wypełniania³⁷. Teksty przysięg wraz z kopiami wezwań składano na ręce szeryfa lub urzędnika ustanawianego dla kilku hrabstw, które pozostawały do dyspozycji na wypadek postępowań przeciwko osobom, które złamały zakazy wynikające z ustawy³⁸. O wadze zgromadzonej na potrzeby postępowań karnych dokumentacji najlepiej świadczy fakt, że ustawa wprowadzała osobną podstawę odpowiedzialności dla urzędników, którzy nie dokonali odpowiednich wpisów w księgach, odmawiali udostępnienia ksiąg lub wydania odpisów, czym utrudniali pracę osób uprawnionych do prowadzenia dochodzeń na podstawie ustawy. Na urzędnika, który dopuścił się takiego czynu, spadała surowa odpowiedzialność w postaci utraty urzędu oraz przepadku na rzecz króla sumy 50 funtów szterlingów³⁹.

Ustawa przewidywała również szczegółowe zapisy w zakresie dokonywania czynności przeszukania, które mogło odbywać się zarówno w trakcie dnia, jak i w porze nocnej⁴⁰. W przypadku przeszukania dokonywanego w porze nocnej musiało się ono

Sunday, between the hours of ten in the forenoon, and two in the afternoon, four days at least before the day prefixed for the delivering up of the arms [...]"

³⁶ 19 Geo. 2, c. 39, p. 6 „[...] and on the market cross of the head burgh of the shire or stewartry, within which the said lands lie, eight days before the day appointed for the said delivery of arms [...]"

³⁷ 19 Geo. 2, c. 39, p. 7 „[...] That upon the elapsing of the said several days to be prefixed for the delivering up arms, the person or persons employed to fix the summons, as above mentioned, on the market cross of the head burghs of any shire or stewartry, shall, before any one of his Majesty's justices of the peace for the said shire or stewartry, make oath, that he or they did truly execute and give notice of the same, by affixing it as aforesaid; and the person or persons employed to affix the said summons on the doors of the parish church or parish churches, shall make oath in the same manner, and to the same effect, or otherwise shall swear that he or they were interrupted, prevented, or forcibly hindered from affixing the said summons as aforesaid [...]"

³⁸ 19 Geo. 2, c. 39, p. 7 „[...] which oaths, together with copies or duplicates of the summons, to which they severally relate, shall be delivered to the sheriff or steward clerk of the several shires or stewartries within which the persons intended to be disarmed do live and reside, who shall enter the same in books, which he and they is and are hereby required to keep for that purpose [...]"

³⁹ 19 Geo. 2, c. 39, p. 8 „[...] if any such sheriff or steward clerk neglect or refuse to make such entry as is above mentioned, or shall refuse to exhibit the books containing such entries, or to give extracts of the same, being thereto required by any person or persons who shall carry on any prosecutions in pursuance of this act, the clerk so neglecting or refusing shall forfeit his office, and shall likewise be fined in the sum of fifty pounds sterling; to be recovered upon a summary complaint before the court of session, for the use of his Majesty, his heirs or successors [...]"

⁴⁰ 19 Geo. 2, c. 39, p. 9 „[...] authorize and appoint any person or persons to enter into any houses, within the limits aforesaid, either by day or by night, and there to search for, and to seize all such arms as shall be found contrary to the direction of this act [...]"

odbywać w obecności konstabla, a gdyby w trakcie przeszukania doszło do zgromadzenia w liczbie pięciu lub więcej osób w celu przeszkodzenia w dokonywanych czynnościach, osoba odpowiedzialna za przeszukanie mogła się zwrócić o pomoc do miejscowego dowódcy wojskowego w rozproszeniu zgromadzenia, jak również o pochwycenie i rozbrowienie jego uczestników, wprowadzając daleko idący immunitet dla osób dopuszczających się w trakcie prowadzenia czynności czynów, które w innej sytuacji spotkałyby się z odpowiednią sankcją⁴¹.

Brytyjski ustawodawca poszedł zresztą dalej w zakresie ochrony osób wykonujących obowiązki wynikające z ustawy. Wszelkie późniejsze próby kwestionowania działań osób wyznaczonych do prowadzenia czynności na podstawie omawianej ustawy, zarówno na gruncie postępowania cywilnego, jak i postępowania karnego, miały się kończyć z urzędu bądź to oddaleniem powództwa, bądź uniewinnieniem oskarżanego, zaś na osobę, która takie postępowanie wszczęła, spadał obowiązek zwrotu poniesionych przez przeciwnika procesowego „pełnych i prawdziwych” kosztów postępowania⁴².

Przechodząc do zakresu podmiotowego ustawy, należy wskazać, że zakreślony był on szeroko – ustawodawca posługuje się raczej metodą wyjątków, których nie obowiązywał zakaz posiadania broni aniżeli poprzez wskazanie kategorii osób, które winno się rozbroić. Do owych wyjątków ustawodawca zalicza parów Szkocji i ich synów⁴³, parlamentarzystów, osoby, którym udzielono pozwolenia na mocy poprzedniej ustawy, a w końcu osoby, którym takie pozwolenie zostało udzielone w drodze pisemnego aktu królewskiego (licencji)⁴⁴.

⁴¹ 19 Geo. 2, c. 39, p. 10 „[...] he above-mentioned search shall be made in the night-time, [...], it shall be made in the presence of a constable, or of some person particularly to be named for that purpose in the warrant for such search, and if any persons, to the number of five or more, shall at any time assemble together to obstruct the execution of any part of this act, [...] shall be authorized and appointed in that behalf as aforesaid, to require the aid and assistance of the forces of his Majesty, [...] to suppress such unlawful assembly, in order to the putting this act in due execution; and also to seize, apprehend, and disarm, and they are hereby required to seize, apprehend, and disarm such persons so assembled together [...]”. W dalszej części przepis przewiduje immunitet (w zależności od etapu czynności przedsięwziętych przeciwko niej w postaci uwolnienia bądź uniewinnienia) dla osób prowadzących czynności przeszukania za sytuacje zranienia bądź nawet zabicia osoby, która przeszkadzała w czynności zaboru broni (*seizing*), nie reagowała na wezwania do rozejścia się (*dispersing*) bądź próbowała uciekać z miejsca przeprowadzenia czynności (*apprehending*).

⁴² 19 Geo. 2, c. 39, p. 11 „[...] That if any action civil or criminal, shall be brought before any court whatsoever, against any person or persons for what he or they shall lawfully do in pursuance or execution of this act, such court shall allow the defendant the benefit of discharge and idemnity above provided, and shall further discern the pursuer to pay to the defender the full and real expences that he shall be put to by such action or prosecution [...]”.

⁴³ Jako parów Szkocji określano osoby, które dzierżyły tytuły wicehrabiego (*viscount*), earla, markiża (*marquis*) lub diuka (*duke*) przyznane przez królów szkockich przed 1707 r.

⁴⁴ 19 Geo. 2, c. 39, p. 12 „[...] That no peers of this realm, nor their sons, nor any members of parliament, nor any persons or persons, who, by the act above recited of the first year of his late Majesty, were allowed to have or carry arms, shall by virtue of this act be liable to be summoned to deliver up their arms, or warlike weapons; nor shall this act, or the above creited act, be construed to extend to include or hinder any person,

Ustawa, oprócz omówionego już zakaz posiadania broni, wprowadza również zakaz noszenia tradycyjnego szkockiego stroju, określanego zbiorczo jako *highland clothes*⁴⁵. Zakazano więc używania pledu (*plaid*⁴⁶), kiltu⁴⁷, spodni wełnianych (*trowse*⁴⁸), pasów naramiennych (*shoulder belt*) oraz innych elementów tradycyjnego stroju. Zakazano również używania tartanów, czyli tkanin ułożonych we wzory właściwe dla poszczególnych rodów i klanów, jeżeli miały być używane wraz płaszczem. Zakaz obowiązywał nie tylko dorosłych mężczyzn, ale również chłopców, a wyłączeni z niego byli jedynie żołnierze służący w brytyjskich jednostkach wojskowych⁴⁹. Co ciekawe, nie była to pierwsza próba zakazania noszenia tradycyjnego szkockiego stroju. Podobne działania rozważano przy okazji wprowadzenia ustawy z 1716 r. w celu integracji górali z resztą społeczeństwa. Zrezygnowano jednak z takiego kroku, bowiem uznano, iż biedniejszych mieszkańców północnej Szkocji nie będzie stać na zakup ubrań noszonych na południu⁵⁰.

Ustawa również w przypadku złamania tego zakazu wprowadzała surowe sankcje – w przypadku popełnienia występku po raz pierwszy groziła kara sześciu miesięcy bezwzględnego⁵¹ pozbawienia wolności, zaś recydywistom groziła kara pracy na zamorskiej plantacji przez okres siedmiu lat⁵². A.H. Millar wskazuje, że o ile kary przewidziane w ustawie za oba rodzaje czynów są nieproporcjonalne do rangi występku, to zwraca uwagę również dysproporcja między karami za noszenie broni

whom his Majesty, his heirs or successors, by licence under his or their sign manual, shall permit to wear arms, or who shall be licenced to wear arms by any writing or writings under the hand and seal [...]”.

⁴⁵ Więcej o różnych elementach tradycyjnego stroju szkockiego: <http://coloradoscots.com/wp-content/uploads/2014/12/HistoricalScottishCustomsandDress.pdf> [dostęp: 12.05.2019].

⁴⁶ Przez pled rozumiano długi fragment tkaniny z wełny owczej (tartanu), którym przewijano ciało. Fragment ten był dłuższy niż wysokość noszącego, a pozostałą jego część zarzucano przez plecy w formie płaszcza.

⁴⁷ *Philibeg*, *filibeg* lub *little kilt* dla odróżnienia go od pełnego tradycyjnego stroju (*highland dress*).

⁴⁸ Noszone głównie w okresie zimowym, gdy używanie kiltu było trudne z uwagi na pogodę. Czasami stosowano to określenie na oznaczenie długich skarpet, które za kolanem były przymocowane specjalnymi paskami.

⁴⁹ 19 Geo. 2, c. 39, p. 16 „[...] That from and after the first day of August, one thousand seven hundred and forty seven, no man or boy, within that part of Great Briton called Scotland, other than shall be employed as officers and soldiers in his Majesty’s forces, shall on any pretence whatsoever, wear or put on the clothes commonly called Highland Clothes (that is to say) the plaid, philibeg, or little kilt, trowse, shoulder belts, or any part whatsoever of what peculiarly belongs to the highland garb; and that no TARTAN, or partly-coloured plaid or stuff shall be used for great coats, or for upper coats [...]”.

⁵⁰ E. Hobszaw, T. Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983, s. 21.

⁵¹ Zgodnie z tekstem ustawy nie można było uchylić od tej kary przez zapłatę kaucji (*bail*).

⁵² 19 Geo. 2, c. 39, p. 16 „[...] very such person so offending, being convicted [...] shall suffer imprisonment, without bail, during the space of six months, and no longer; and being convicted for a second offence before a court of justiciary or at the circuits, shall be liable to be transported to any of his Majesty’s plantations beyond the seas, there to remain for a space of seven years”.

i tradycyjnego stroju, która w przypadku popełnienia czynu po raz pierwszy jest surowsza za noszenie kiltu. Wskazuje to, że prawdziwym celem ustawy było nie samo pozbawienie prawa do noszenia broni, ale wyrzucie Szkotów z ich narodowej i klanowej tożsamości, a nawet, jak pisze autor, do sprowadzenia ich do poziomu „pokonanej i służalczej rasy” (*vanquished and servile race*)⁵³.

Ustawa oprócz sankcji za przypadki posiadania lub ukrywania broni oraz za noszenie zakazanego tradycyjnego ubioru, zmierzała również do wynagrodzenia bądź zwolnienia od odpowiedzialności osób, które w trakcie rebelii działały w celu obrony władzy królewskiej bądź pełniąc urząd, nie mogły wykonywać swoich obowiązków urzędowych z uwagi na działania rebeliantów. Ustawa wskazuje, że przyczyną tych działań jest wola zachowania pokoju publicznego w królestwie (*preservation of the publick peace of his kingdom*). Zgodnie z ustawą za nieważne należy uznać wszelkie wytoczone powództwa i akty oskarżenia, prowadzone postępowania oraz wyroki wydane przeciwko osobom, które swoich czynów dopuściły się w związku z działaniami zmierzającymi do stłumienia rebelii, przywrócenia pokoju królewskiego oraz w celu zapewnienia funkcjonowania brytyjskiego rządu, które to czyny miały miejsce przed dniem 13 kwietnia 1746 r.⁵⁴ Omawiany przepis wskazywał również na odmienne skutki w zakresie postępowań toczących się w Anglii i Szkocji – w pierwszym przypadku pozwany miał prawo do uzyskania dwukrotności wydatków poczynionych na swoją obronę, zaś w przypadku Szkocji posiadał prawo do uzyskania pełnego zwrotu kosztów procesowych.

Ostatnie rozwiązanie wprowadzone w ustawie miało w swoim zamierzeniu mieć charakter prewencyjny. Powstania jakobitów angażowały kolejne pokolenia młodych Szkotów w walkę przeciwko monarchom z dynastii hanowerskiej. Uznano, że należy skupić się na wykorzenieniu ewentualnych nastrojów buntowniczych krzewiących się wśród szkockiej młodzieży. Narzędziem do spełnienia tego celu było

⁵³ A.H. Millar, *op. cit.*, s. 210.

⁵⁴ 19 Geo. 2, c. 39, p. 17 „[...] An act to indemnify such persons as have acted in defence of his Majesty's person and government, and for the preservation of the publick peace of his kingdom, during the time of the present unnatural rebellion, and sheriffs and others who have suffered escapes, occasioned thereby, from vexatious suits and prosecutions, it is enacted, That all personal actions and suits, indictments, informations, and all molestations, prosecutions, and proceedings whatsoever, and judgements thereupon, if any be, for or by reason of any matter or thing advised, commanded, appointed, or done during the rebellion, until the thirtieth day of April, in the year of our lord one thousand seven hundred and forty six, in order to suppress the said unnatural rebellion, or for the preservation of the publick peace, or for the service or safety of the government, shall be discharged and made void [...]”. W dalszym zakresie ustawa wskazywała na możliwość objęcia podobnym rozwiązaniem postępowań wytoczonych między 13 kwietnia 1746 r. a 25 lipca 1746 r., jednak w tym zakresie pozostawiono decyzję sędziemu.

nałożenie na wszystkich pedagogów⁵⁵ obowiązku udowodnienia swojego przywiązania do króla⁵⁶.

Zgodnie z omawianą regulacją począwszy od 1 listopada 1746 r., zakazane było prowadzenie prywatnej działalności dydaktycznej polegającej na nauce języka angielskiego, łaciny, greki lub nauce literatury obcej, a także pracy w szkole jako dyrektor lub nauczyciel do czasu, aż szkoła prywatna została poddana stosownej kontroli, a jej wyniki zostały spisane w specjalnej księdze prowadzonej dla obszaru kilku hrabstw, na podstawie której wydawano nauczycielowi stosowny certyfikat⁵⁷. Podstawą wydania certyfikatu było złożenie odpowiedniej przysięgi przed osobą sprawującą urząd zaufania publicznego, zaś w trakcie pełnienia obowiązków nauczyciel zobligowany był do odmawiania modlitw bądź powodowania odmawiania modlitw przez inne osoby w intencji panującego, jego następcy i całej rodziny królewskiej⁵⁸.

Wypełnienie powyższego obowiązku zostało zabezpieczone przez stosowną sankcję. Odpowiedzialność spadała na osobę, która nie dopełniła obowiązku rejestracji, a następnie kontynuowała bądź podjęła pracę jako nauczyciel, a także na osobę, która uchylała się od modlitw za rodzinę królewską bądź owe modlitwy odmawiała w zgromadzeniu nie uznawanym przez prawo⁵⁹. W takiej sytuacji możliwe było skazanie sprawcy przez dwóch lub więcej sędziów pokoju lub sędziego zawodowego, nawet jeżeli przydował nad sprawą *ad hoc*, na karę sześciu miesięcy pozbawie-

⁵⁵ Ustawa wspomina, że regulacje były stosowane już wobec nauczycieli pracujących na czterech uniwersytetach istniejących w tym czasie oraz w szkołach mających siedzibę w miastach królewskich (*royal burgh*) oraz szkołach w siedzibach hrabstw.

⁵⁶ 19 Geo. 2, c. 39, p. 20 „[...] it is further necessary, that all persons who take upon them to officiate as masters or teachers in private schools, in that part of Great Briton called Scotland, should give evidence of their good affection to his Majesty's person and government [...]”.

⁵⁷ 19 Geo. 2, c. 39, p. 20 „[...] be it therefore enacted by the authority aforesaid, That from and after the first day of November, in the year of our Lord one thousand seven hundred and forth six, it shall not be lawful for any person in Scotland to keep a private school for teaching English, Latin, Greek, or any part of literature, or to officiate as a master or teacher in such school; [...] until the situation and description of such private school be first entered and registered in a book, which shall be provided and kept for that purpose by the clerks of the several shires, stewartries, and burghs in Scotland, together with a certificate from the proper officer [...]”.

⁵⁸ 19 Geo. 2, c. 39, p. 20 „[...] of every such master and teacher having qualified himself, by taking the oaths appointed by law to be taken by persons in offices of publick trust in Scotland; and every such master and teacher of a private school shall be obliged, and is hereby required, as often as prayers shall be said in such school, to pray, or cause to be prayed for, in express words his Majesty, his heirs and successors, by name, and for all the royal family [...]”.

⁵⁹ 19 Geo. 2, c. 39, p. 20 „[...] and if any person shall, from and after the said first day of November, presume to enter upon, or exercise the function or office of a master or teacher of any such private school as shall not have been registered in manner herein directed, or without having first qualified himself, and caused the certificate to be registered as above mentioned; or in case he shall neglect to pray for his Majesty by name, an all the royal family, or to cause them to be prayed for as herein directed; or in case he shall resort to, of attend divine worship in any episcpal meeting-house not allowed by law [...]”.

nia wolności⁶⁰. W przypadku recydywy stawiano z jednej strony wyższe wymagania formalne, bowiem właściwym organem dla przeprowadzenia postępowania był sąd justyciarusza bądź sąd okręgowy (*circuit court*), z drugiej jednak strony sam ciężar ewentualnej sankcji był znaczący – w przypadku uznania sprawcy po raz kolejny za winnego popełnienia przestępstwa opisanego powyżej skazywano go na dożywotni obowiązek przebywania na jednej z królewskich plantacji znajdujących się w Ameryce, zaś w przypadku bezprawnego powrotu do Wielkiej Brytanii na sprawcę spadała konsekwencja w postaci dożywotniego więzienia⁶¹. Co ciekawe, ustawa wprowadzała dodatkową sankcję dla rodziców, którzy umieściliby dziecko w szkole, która uchybiła obowiązkowi rejestracji – groziła im z tego tytułu kara pozbawienia wolności na okres trzech miesięcy⁶².

Opisana powyżej ustawa została częściowo uchylona aktem króla Jerzego III z 1 lipca 1782 r.⁶³ W krótkim tekście ustawy król wskazuje, że rozwiązania przyjęte w 20. roku panowania króla (1747 r.) oraz przedłużone w 25. roku panowania (1752 r.)⁶⁴ należy uchylić, jednak jedynie w zakresie użycia tradycyjnego stroju szkockiego (*highland dress*)⁶⁵. Jednocześnie ustawa nie przewidywała wycofania się z innych ograniczeń przewidzianych w podstawowym akcie – czyli z zakazu posiadania broni zdatnej do podejmowania walki zbrojnej (*warlike weapon*), a także obowiązku składania przysięgi wierności królowi przez pedagogów uczących w szkockich szkołach.

⁶⁰ 19 Geo. 2, c. 39, p. 20 „[...] every person so offending in any of the premisses, being thereof lawfully convicted before any two or more justices of the peace, or before any other judge competent of the place summarily, shall for the first offence, suffer imprisonment for the space of six months [...]”.

⁶¹ 19 Geo. 2, c. 39, p. 20 „[...] and for the second, or any subsequent offence, being thereof lawfully convicted before the court of justiciary, or in any of the circuit courts, shall be adjudged to be transported, and accordingly shall be transported to some of his Majesty’s plantations in America for life; and in case any person adjudged to be so transported shall return into, or be found in Great Briton, then every such person shall suffer imprisonment for life [...]”.

⁶² 19 Geo. 2, c. 39, p. 21 „And be it further enacted by the authority aforesaid, That if any parent or guardian shall put a child or children under his care to any private school that shall not be registered according to the directions of this act, or whereof the principal master or teacher shall not have registered the certificate of his having qualified himself as herein directed, every such parent or guardian so offending, and being thereof lawfully convicted before any two or more justices of the peace, or before any other judge competent of the place summarily, shall, for the space of three months”.

⁶³ Repeal of the Act of Proscription of the Highland Garb. Given the Royal Assent By King George III on Monday 1st July, 1782 (22 Geo. 3, c. 63): „An Act to repeal fo much of an Act, made in the nineteenth Year of King George the Second (for the more effectual disarming the Highlands in Scotland, and for the other Purposes therein mentioned), as refrains the Use of the Highland Dress”.

⁶⁴ Zgodnie z ustępem 15 ustawy miała ona bowiem obowiązywać przez okres siedmiu lat, który kończył się wraz z końcem sesji parlamentu przypadającej na ten rok (19 Geo. 2, c. 39, p. 15).

⁶⁵ 22 Geo. 3, c. 63 „[...] And whereas it is judged expedient that fo much of the Acts above mentioned as refrains the Use of the Highland Dress should be repealed: Be it therefore enacted by the King’s most Excellent Majesty, by and with the Advice and Content of the Lords Spiritual and Temporal, and Commons, in this present Parliament assembled, and by the Authority of the fame, That fo much of the Acts above-mentioned, or any other Act or Acts of Parliament, as refrains the Use of the Highland Dress, be, and the fame are hereby repealed [...]”.

Ustawa niewątpliwie odniosła sukces w zakresie rozbrojenia Szkotów, z uwagi na skuteczność przeprowadzenia akcji rozbrojeniowej. O ile ten problem stanowił główny cel wprowadzenia ustawy, to już znajdujące się w niej dodatkowo przepisy dotyczące zakazu noszenia tradycyjnego stroju zmierzające do pozbawienia tożsamości szkockich górali i rozbitcia tej grupy jako zaplecza ludzkiego ruchu jakobitów jedynie zapoczątkowały ten proces. W kolejnym roku została wydana następna ustawa⁶⁶, która znosiła tzw. *heritable jurisdiction*⁶⁷, tradycyjną jurysdykcję w przypadku drobniejszych spraw karnych i cywilnych, spoczywającą w rękach baronów oraz przywódców klanów. W ten sposób pogłębiono proces rozbijania wspólnot klanowych – przywódców klanów sprowadzono do pozycji bogatych właścicieli ziemskich, a ich uprawnienia przekazano na ręce urzędników królewskich w osobach szeryfów i sędziów.

Rozbitcie struktury klanowej było związane również z odpływem ludności z gór. Szkoccy górale przenosili się do miast, w których rozwijał się przemysł, rekrutowali się do nowych regimentów królewskich szykowanych do walki z Francją, w końcu zaś byli zsyłani bądź dobrowolnie emigrowali do angielskich kolonii w Ameryce Północnej⁶⁸. Okres ostatniego powstania jakobitów oraz represji następujących bezpośrednio po nim stanowi zakończenie okres przejściowego, jakim były próby restauracji dynastii Stuartów oraz odzyskania szkockiej suwerenności. Koniec tego okresu łączy się ze zmierzchem struktury klanowej szkockich *Highlands*. Jednocześnie powstania jakobitów na trwałe zapisały się w świadomości społeczeństwa szkockiego, stanowiąc jedno z podłoży ideologicznych szkockiego romantyzmu. Kończąc, należy wspomnieć, że tęsknota za suwerennością, której odzyskanie utożsamiali z restauracją dynastii Stuartów, pozostała wciąż żywa w sercach Szkotów, łączyła się jednak z trzeźwym osądem możliwości jej uzyskania i realiów funkcjonowania w ramach Zjednoczonego Królestwa, czego najlepszym wyrazem może być wiersz *Epitaph on a Jacobite* autorstwa Thomasa Macaulaya, szkockiego poety i brytyjskiego polityka, urodzonego ponad 50 lat po bitwie pod Culloden⁶⁹.

⁶⁶ 20 Geo. 2 c. 43 – Heritable Jurisdictions (Scotland) Act 1746.

⁶⁷ Jurysdykcja ta początkowo została zachowana na podstawie artykułu XX traktatu zjednoczeniowego z 1707 r., choć w tym czasie podobne rozwiązania nie funkcjonowały już w Anglii.

⁶⁸ F. Adam, *The Clans, Septs and Regiments of the Scottish Highlands*, Edinburgh-London 1970, s. 80.

⁶⁹ „To my true king I offered free from stain/ Courage and faith; vain faith, and courage vain. For him I threw lands, honours, wealth away, /And one dear hope, that was more prized than they. For him I languished in a foreign clime, /Grey-haired with sorrow in my manhood's prime; Heard on Lavernia Scargill's whispering trees, /And pined by Arno for my lovelier Tees; Beheld each night my home in fevered sleep, /Each morning started from the dream to weep; Till God, who saw me tried too sorely, gave /The resting-place I asked— an early grave. Oh thou, whom chance leads to this nameless stone, / From that proud country which was once mine own, By those white cliffs I never more must see, /By that dear language which I spake like thee, Forget all feuds, and shed one English tear/ O'er English dust. A broken heart lies here”.